

KİMYA

UOT 546:65.86.23

Ho-As-Se SİSTEMİNİNDƏ FAZA TARAZLIĞININ TƏDQIQI

T.M.İLYASLI, F.M.SADIQOV, L.E.NƏSİBOVA

*Bakı Dövlət Universiteti**Lala-2201@mail.ru*

Fiziki-kimyəvi analizin kompleks metodları ilə Ho-As-Se üçlü sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri tədqiq edilmiş, kvazi- və qeyri-kvazibinar kəsiklərin hal diaqramları və sistemin likvidus səthinin proyeksiyası qurulmuşdur. Sistemdə HoAsSe₃ tərkibli birləşmə, As₂Se₃ əsasında şüşəmələgəlmə və bərk məhlul sahələri aşkar edilmişdir.

Açar sözlər: Ho-As-Se sistemi, As xalkogenidləri, HoAsSe₃ birləşməsi.

Məlum olduğu kimi As xalkogenidləri əsasında alınmış şüşələr perspektiv fotohəssas materiallar kimi texnikada özünə geniş yer tapmışdır.

Maqnit ionlu şüşəvari materialların alınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Ho-As-Se üçlü sisteminin öyrənilməsi aktual məsələlərdən biridir. Üçlü sistemdə qarşılıqlı təsirin xarakterini öyrənmək üçün üçlü sistemi təşkil edən ikili sistemlər, üçlü sistemin kvazi və qeyri-kvazibinar kəsikləri öyrənilmişdir.

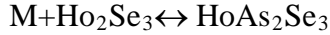
As-Se sistemi [1-3] 65 at%-ə qədər iki konqruent əriyən birləşmə ilə xarakterizə olunur: As₂Se₃-650K-də və AsSe-595K. As-AsSe; AsSe-As₂Se₃ və As₂Se₃-Se arasında evtektik qarışıq əmələ gəlir. Evtektikanın koordinatları uyğun olaraq aşağıdakı kimidir: 55 at%As və 520K; 47at% As və 545K; 20 at% As və 425K.

Ho-Se sistemi [4] üç konqruent əriyən HoSe (2250K), Ho₃Se₄ (2110K) və Ho₂Se₃ (2073K) tərkibli birləşmələri və bir inkonqruent əriyən HoSe₂ (1500K) tərkibli birləşmə ilə xarakterizə olunur.

Sistemdə əmələ gələn evtektik nöqtələrin koordinatları uyğun olaraq bərabərdir: Ho-HoSe 5 at% Se və 1700K; HoSe-Ho₃Se₄ 52 at% Se və 1900K; HoSe₂-Se və 493K evtektika cırılmışdır.

Ho-As sistemi [5] tam tədqiq edilmişdir. 1870K əriyən HoAs tərkibli distektik birləşməsi əmələ gəlir. HoAs başlanğıc komponentlərlə cırılmış evtektika əmələ gətirir.

As₂Se₃-Ho₂Se₃ kəsiyi kvazibinardır. Sistemdə 1273K-də komponentlərin 1:1 nisbətində HoAs₂Se₃ tərkibli inkonqruent əriyən birləşmə əmələ gəlir.

Sistemdə evtektika 11 mol% Ho₂Se₃ və 300K-də kristallaşır.

As₂Se₃-HoSe kəsiyi kvazibinardır. Sistemdə 90 mol% As₂Se₃ tərkibdə 570K-də əriyən evtektika kristallaşır. As₂Se₃ əsasında 300K-də 3 mol% həllolma əmələ gəlir.

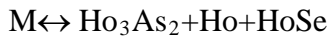
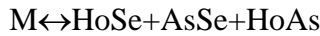
HoAs-AsSe kəsiyi kvazibinardır. Sistemdə 90 mol% AsSe tərkibdə və 500K-də əriyən evtektika tərkib kristallaşır. Sistemdə homogen sahə praktik olaraq aşkar edilməmişdir.

HoAs-HoSe kəsiyi kvazibinardır. Sistemdə evtektika əmələ gəlir. Evtektikanın koordinatları bərabərdir: 35 mol% HoSe və 1580K.

HoSe-AsSe kəsiyi kvazibinardır. Sistemdə 98 mol% AsSe əsasında 300K 2 mol% həllolma sahəsi əmələ gəlir.

As₂Se₃-Ho₃Se₄ kəsiyi kvazibinardır. Sistemdə 15 mol% Ho₃Se₄ tərkibdə və 550K-də əriyən evtektika kristallaşır. As₂Se₃ əsasında 5 mol% Ho₃Se₄ həllolma əmələ gəlir.

As₂Se₃-Ho kəsiyi qeyri-kvazibinardır. As₂Se₃-Ho kəsiyi üç tabeli üçbucağın sahəsindən keçir: HoAs-As-AsSe, HoAs-AsSe-HoSe və HoSe-As₂Se₃-Se. Kəsiyin likvidusu üç komponentin M+Ho, M+HoSe və M+α (As₂Se₃) ilkin kristallaşma ayrılarından ibarətdir. Sistemdə 400, 450 və 1250K -ə uyğun gələn izotermik temperaturda uyğun olaraq üçlü evtektik tarazlıq yaranır.

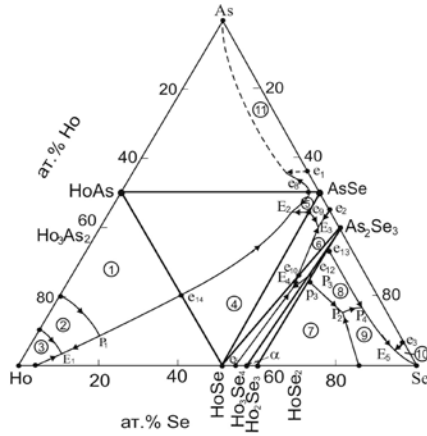

Kəsiyin üçlü sistemin Ho-HoAs-HoSe tabeli üçbucağından keçən sahəsində, üçlü sisteminin binar sistemi olan Ho-As sistemində alınan Ho₃As₂ birləşməsinin 1350K-də dördfazlı nonvariant tarazlıq prosesi ilə əmələ gəlir:

Ho-As-Se üçlü sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası tədqiq edilmiş HoAs-AsSe, HoAs-HoSe, AsSe-HoSe, As₂Se₃-HoSe, As₂Se₃-Ho₃Se₄, As₂Se₃-Ho₂Se₃, As₂Se₃-Ho kimi daxili politermik kəsiklərin nəticələrinə və As-Se, Ho-Se, Ho-As binar sistemlərin ədəbiyyat məlumatlarına əsasən qurulmuşdur.

Ho-As-Se üçlü sisteminin ədəbiyyat və təcrübi nəticələrinə sistemin trianqulyasiyası aparılmışdır. Trianqulyasiyaya əsasən müəyyən edilmişdir ki, Ho-As-Se üçlü sistemi 6 kvazibinar kəsiklə 7 tabeli üçbucağa ayrılır: HoAs-As-AsSe, HoAs-Ho-HoSe, HoAs-AsSe-HoSe, AsSe-As₂Se₃-HoSe, As₂Se₃-HoSe-Ho₃Se₄, As₂Se₃-Ho₃Se₄-Ho₂Se₃ və As₂Se₃-Ho₂Se₃-Se.

Şək. Ho-As-Se sisteminin likvidus səthinin proyeksiyası:
 1-HoAs; 2-Ho₃As₂; 3-Ho; 4-HoSe; 5-AsSe; 6-As₂Se₃;
 7-α(Ho₃Se₄+Ho₂Se₃); 8-HoSbSe₃; 9-HoSe₂;10-Se;11-As.

Cədvəl

Ho-As-Se sisteminin nonvariant və monovariant reaksiyaları

Nöqtələr və ayrılar	Reaksiyalar	Temperatur, K
p ₁ P ₁	M↔Ho ₃ As ₂ +HoAs	1570-1350
e ₇ E ₁	M↔ Ho ₃ As ₂ +Ho	1370-1250
P ₁ E ₁	M↔ Ho ₃ As ₂ +HoSe	1350-1250
e ₆ E ₁	M↔Ho+HoSe	1700-1250
P ₁ e ₁₄ E ₂	M↔HoAs+HoSe	1500-1580-450
e ₈ E ₂	M↔AsSe+HoAs	500-450
E ₂ e ₉ E ₃	M↔AsSe+HoSe	450-510-400
e ₂ E ₃	M↔AsSe+As ₂ Se ₃	570-400
E ₄ e ₁₀ E ₃	M↔ As ₂ Se ₃ +HoSe	525-570-400
e ₁₂ E ₄	M↔Ho ₂ Se ₃ +α	550-525
E ₄ e ₁₂ P ₃	M↔ As ₂ Se ₃ +α(Ho ₃ Se ₄ +Ho ₂ Se ₃)	825-550-510
e ₁₃ P ₄	M↔ As ₂ Se ₃ +HoAsSe ₃	573-510
P ₃ p ₃ P ₂	M↔ HoAsSe ₃ +α	950-1273-940
P ₂ P ₄	M↔ HoAsSe ₃ +HoSe ₂	940-510
p ₂ P ₂	M↔α+ HoSe ₂	1500-940
P ₄ E ₅	M↔ As ₂ Se ₃ + HoSe ₂	510-420
e ₃ E ₅	M↔ As ₂ Se ₃ +Se	493-420
e ₄ E ₅	M↔ HoSe ₂ +Se	493-420
E ₁	M↔HoAs+HoSe+Ho	1250
E ₂	M↔HoAs+HoSe+AsSe	450
E ₃	M↔AsSe+ As ₂ Se ₃ +HoSe	400
E ₄	M↔ As ₂ Se ₃ +HoSe+Ho ₃ Se ₄	525
E ₅	M↔ As ₂ Se ₃ +HoSe ₂ +Se	420
P ₁	M+Ho↔Ho ₃ As ₂ +AsSe	1350
P ₂	M+Ho ₂ Se ₃ ↔HoAsSe ₃ +α	510
P ₃	M+Ho ₂ Se ₃ ↔HoSe ₂ +α	520
P ₄	M+Ho ₂ Se ₃ ↔HoSe ₂ +As ₂ Se ₃	940

Üçlü sistemdə monovariant əyrilərin istiqaməti və üçlü nöqtələrin tərkibi As_2Se_3 -Ho qeyri-kvazibinar kəsiyin və əlavə üçlü ərintilərin tədqiqi nəticələrinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

Ho-As-Se üçlü sisteminin likvidus səthi 11 fazanın ilkin kristallaşma sahəsindən ibarətdir: As, Ho, Se, HoAs, Ho_3As_2 , HoSe, Ho_3Se_4 , $HoSe_2$, AsSe, As_2Se_3 , HoAsSe₃. Bu fazalar içərisində ən geniş kristallaşma sahəsi HoAs və HoSe fazalarının payına düşür.

Ho-As-Se üçlü sistemində 9 üçlü nonvariant tarazlıq nöqtəsi, təyin edilmişdir ki, onlardan (E_1 - E_5) beş, üçlü nonvariant evtektik, dördü isə nonvariant peritektik (P_1 - P_4) tarazlığı əks etdirir. Ho-As-Se üçlü sistemində baş verən nonvariant və monovariant tarazlıq proseslərinin reaksiya tənlikləri və temperatur şəraiti (cədvəl) verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Дембовский С.А., Лужная Н.П., Виноградова Г.З. Физико-химический анализ халькогенидных стеклообразующих систем // Ж. Неорг. химии, 1980, т.25, №3, с.291-299
2. Haria P., Cheneya C., Luepke G., Singh A.N. Wa velength selective materials modification of bulk As_2S_3 au As_2Se_3 by free electron laser irradiation // J. of Non-Crystalline Solids, 2000, v.270, p.265-268.
3. Seema Kandpal and Kushwaha KR. Photoacoustic spectroscopy of thin films of As_2S_3 ; As_2Se_3 and $GeSe_2$ // Indian Academy of Sciences Pramana journal of physics, 2007, v.69, №3, p.481-484.
4. Ярембаш М.Б., Елисеев А.А. Халькогениды редкоземельных элементов: М.: Наука, 1975, 258 с.
5. Ильяслы Т.М., Насибова Л.Э., Садыгов Ф.М. Исследование двойных металлических систем Ho-As и Ho-Sb / Тез.докл. IX Межд. Курнак. Сов. по физ.-хим. Анализу, Пермь, 2010, с.188.

ПРОЕКЦИЯ ПОВЕРХНОСТИ ЛИКВИДУСА СИСТЕМЫ HO-AS-SE

Т.М.ИЛЬЯСЛЫ, Ф.М.САДЫГОВ, Л.Э.НАСИБОВА

РЕЗЮМЕ

Комплексом методов физико-химического анализа исследовано взаимодействие в тройной системе Ho-As-Se и построены диаграммы состояния квази- и неквазибинарных сечений, а также проекция поверхности ликвидуса. В системе обнаружено образование соединения состава HoAsSe₃, а также области твердых растворов и стеклообразование на основе As_2Se_3 .

Ключевые слова: система Ho-As-Se, халькогениды мышьяка, соединения Ho-As-Se₃.

THE LIQUIDUS PROJECTION OF HO-AS-SE SYSTEM

T.M.ILYASLY, F.M.SADYGOV, L.E.NASIBOVA

SUMMARY

By a complex of methods of physico-chemical analysis the interaction in Ho-As-Se ternary system is studied. The phase diagrams of quasi- and nonquasibinary sections, as well as the projection of the liquidus surface are constructed. Formation of compounds of HoAsSe_3 , content, as well as areas of solid solutions and glass formation based on As_2Se_3 is detected in the system.

Key words: HoAsSe system, arsenic chalcogen, HoAsSe_3 compounds.

Redaksiyaya daxil oldu: 05.02.2012-ci il.

Çapa imzalandı: 29.03.2012-ci il.